

נישואין פיקטיביים – רווקות מחפשות מוצא: אשנב לדילמות מוסדיות ולמתח בין הפרטי לציבורי

דבורה ברנשטיין

23 במאי 1937

הבטחתה של ההנהגה הראשית של 'גורדוניה' לא יצאה אל הפועל. אני עדיין בפולין בביתי. העיכוב מטריד אותי ולא נותן לי מנוח. הגיתי דרך אחרת להגשים את חלומי ולעלות ארצה, ולבסוף נמצא הפתרון: היות שיש לי קרובים בארץ, ביקשתי מהם בכתב לשלוח לי בחור יהודי מהארץ, שהוא אזרח פלסטיני, נערוך בפולין חתונה פיקטיבית ובתור אשתו אהיה כבר אזרחית לכל דבר, ואוכל לעלות ארצה. באותם ימים היה זה מקובל, ובנות רבות עשו זאת ואם אין ברירה אחרת זהו פתרון גם עבורי. ואמנם כך היה: הגיע אלי בחור שנשלח על ידי הקרובים לטיול בפולין, לבקר את הוריו, והגיע אלי הביתה.

ערכנו את כל הסידורים, כולל חופה פיקטיבית עם עדים. לאחר מכן הוא נסע אל הוריו לוורשה, ובתום שבוע הודיע לי בכתב שאבוא לסדר את הניירות שלי.

בוורשה ציפתה לי אכזבה, שכן בבואנו לקונסוליה הפולנית,¹ שאל הקונסול את הבחור אם אלה הם הנישואים הראשונים שלו? הבחור השיב שזו הפעם השנייה שהוא מתחתן. לפני שנים התחתן עם בחורה מהקיבוץ ועלה עמה ארצה. הקונסול השיב: 'מה? אתה עוסק אולי בדברים אפלים?!

1 לא ברור למה הכוונה ב'קונסוליה פולנית' בוורשה. ככל הנראה הכוונה היא לקונסוליה הבריטית בוורשה, אשר העניקה את הוויזות לפלשתינה. הסבר זה מתברר מהמקרה שהוצג במכתב של סילביה גלבר להנרייטה סאלר, 27.11.1934, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/4013.

הוא דרש מהבחור תעודת גירושין וכן את הדרכון כדי לבדוק אם הוא רשום כגרש...

בעלי הפיקטיבי לא ידע להשיב על שאלות הקונסול. קרעו את כל המסמכים שלנו בו במקום, ודרכוני נלקח ממני. עצתו של הקונסול היתה לשוב לארץ, להתגרש מאשתו הראשונה ולאחר מכן לשלוח לי דרישה. – ומה עכשיו? – אני שואלת את הבחור – מדוע היה עליך להגיד שזו חתונתך השנייה? הרי כתוב בדרכון שלך שאתה רווק! – תשובתו היתה, כי אלמלא שאלו אותו לא היה מזכיר את הדבר; אולם כיוון ששאלו, לא יכול היה לשקר. – עשיתי כמיטב יכולתי – הוא הצטדק – ואיני אשם אם הדברים לא עלו יפה.

חשבתי לעצמי: 'קל לו לדבר כך', יום לפני זה שילמתי לו את כל הכסף. כעת אין לי לא כסף ולא סיכויים לעלות ארצה, כי הפתרון שהוצע על ידי הקונסול יכול לארוך שנים ארוכות.

אמרתי לעצמי: מוכרחים לעשות משהו. ידעתי שבוורשה יש עורכי דין שעוסקים בטיפול בעליה לארץ. הצלחתי למצוא עורך דין שלקח על עצמו ליישר את ההדורים עם הקונסול. ב' [הבעל הפיקטיבי] התייצב בפניו והתחייב שבהגיעו ארצה יתגרש מאשתו הראשונה ומיד ישלח לקונסוליה את תעודת הגירושין, כאשר עורך הדין ערב לכך אישית. כעבור שבוע נסע ב' לארץ והבטיח לסדר את התעודה המבוקשת על ידי הקונסול.

21 ביולי 1937

קיבלתי מכתב מהקונסוליה הפולנית בווארשה, בו הם מודיעים לי שקיבלו את תעודת הגירושין של ב' ולפיכך נסיעתי אפשרית.²

לסיפורה של חיה הרשמן יש היבטים רבים. ב־1937 היו הנישואין הפיקטיביים של בחורה רווקה בפולין עם בחור אשר הגיע לצורך כך מארץ ישראל מוצא מוכר לקשייהן של הרווקות להשיג אישור עלייה. הדפוס היה ידוע לכל הנוגעים בדבר. התשלום שקיבל הבחור היה גבוה. היו עורכי דין שהתמחו בסיוע למקרים כגון אלה ואף נראה כי הקונסול הבריטי לא הערים קשיים מיותרים.

מקרה פרטי זה ישמש דוגמה לתופעה רחבה הרבה יותר של עריכה ורישום של נישואין אשר אפשרו לנשים לא נשואות שלא הוקצה להן רישיון הגירה לארץ ישראל, לבוא לארץ או להישאר בה. תופעה זו שזורה בזיכרונותיהם של אנשים, בספרים אוטוביוגרפיים ובסיפורי משפחות. הסיפורים חושפים ובה בעת מסתירים, כפי שאפשר ללמוד מהמקרה שלעיל.

אם עברו שנים לא מעטות בין נישואיו הפיקטיביים הראשונים של המועמד לבין נישואיו הבאים, הימצא את בת זוגו הראשונה? וכיצד ניהלה זו את חייה בינתיים? האומנם כל מי שקיבל סכום כסף לא מבוטל מילא תמיד את חלקו בהסכם? והאם היה קושי כלשהו להתגרש בשנית? חיה אינה מזכירה את גירושיה. היה זה פשוט ושגרתי, או אולי התעלמה מכך מפני שהייתה זו 'חופה פיקטיבית'.

א. נישואין פיקטיביים כאמצעי לחציית גבולות

נישואין פיקטיביים הם נישואין רשמיים, קרי הליך רשמי המוכר על ידי המדינה, אשר בא לאפשר לאחד (או אחת) מבני הזוג ליהנות ממשאבים ומזכויות הנמצאים בידי בן הזוג השני או מהיתרונות הנלווים לסטטוס 'נשוי'. ההתקשרות אינה מכוונת להקמת יחידה משפחתית אשר תתפקד כמשק בית משותף למשך תקופה ממושכת, אלא להשגת יעד אינסטרומנטלי בלבד, ואינה אמורה להימשך מעבר לזמן הדרוש להשגת יעד זה. במקרים רבים, ובהם המקרה שידון במאמר זה, מדובר בנישואין המיועדים לאפשר לבת הזוג (לעתים לבן הזוג) לזכות באזרחות במדינתו של בן הזוג שלו תינשא. אזרחות היא מעמד רשמי המאפשר לבעליו ליהנות מזכויות מגוונות, ובהן כניסה לגבולות המדינה מעניקת האזרחות ושהייה בה לאורך זמן. סוגיית הכניסה והשהייה מקבלת חשיבות ראשונה במעלה בנסיבות שבהן יש הגבלות ואיסורים. ככל שהגבלות אלה חמורות או מפלות קטגוריה חברתית מסוימת, עולה הנחיצות במציאת דרכים עוקפות. נישואין, שבדרך כלל מקנים לשני בני הזוג זכויות שוות או ליתר דיוק מקנים לאישה את זכויות בעלה, הם מסלול עוקף מעין זה. על אף העובדה שנישואין לצורך קבלת אזרחות או זכות שהייה חוקית הם תופעה ידועה, כמעט ולא נכתב עליה בספרות האקדמית.³

תופעת הנישואין הנערכים כדי לזכות באזרחות ובזכות שהייה מלמדת על כמה היבטים עקרוניים של גבולות המדינה ושל סוגיית האזרחות. ראשית, תופעת הנישואין הפיקטיביים מעמידה במוקד את קשיי המעבר מארץ לארץ ואת המגבלות אשר הציבו מדינות שונות, עצמאיות וקולוניאליות כאחד, על קבלת אזרחות. דגש זה הוא בעל חשיבות מיוחדת בהקשר של גלי ההגירה הגדולים המאפיינים את המאות התשע-עשרה והעשרים, אשר נוטים להשכיח כי לצד המוני המהגרים היו גם רבים אחרים אשר ההגירה נמנעה מהם. עקיפת

3 חיפוש במאגרי מידע שונים העלו מאמר אחד בלבד, Betty de Hart, 'Maria Toet and other Stories: The Nationality of Married Women and the Construction of the Nation-State', גם מאמר זה עוסק בעיקר בשאלת המגדר והאזרחות, ובוחר את התמורות בהעברת אזרחות בנישואין בין גברים או נשים בעלי אזרחות הולנדית לבין בני/בנות זוג זרים. עד 1964 נשללה מנשים בעלות אזרחות הולנדית אשר נישאו לגברים זרים אזרחותן ההולנדית. לעומת זאת גברים הולנדים אשר נישאו לנשים זרות העבירו להן את אזרחותם ההולנדית. רק משנת 1985 יכולות נשים בעלות אזרחות הולנדית, הנשואות לזרים, להעביר את אזרחותן לילדיהם.

המגבלות וההסתהיות בצעדים בלתי חוקיים על כל השלכותיהם, חשובות ושכיחות ככל שהיו, כמעט שלא נדונו בספרות ההיסטורית והסוציולוגית.

שנית, סוגיית הנישואין הפיקטיביים מעלה למרכז הדיון את הממד המגדרי של האזרחות. מדיניות ההגירה הייתה, ובמקרים רבים הינה עדיין, ממוגדרת במוצהר. במילים אחרות, הקריטריונים לכניסת גברים שונים מאלה של הנשים. כמו כן אפשרות העברת אזרחות איננה בהכרח ניטרלית מבחינה מגדרית. כלומר, לעתים יכול כל אחד מבני הזוג להקנות אזרחות בארץ היעד לבן/בת הזוג, אך לעתים יכול רק הגבר להקנות את האזרחות הנשפאת לאישה הנשואה לו. מצב אחרון זה מעורר את השאלה מה דינה של אישה אשר זכתה באזרחות בעקבות נישואיה, במקרה שנישואין אלה יבואו אל קצם. במקרה שלפנינו צמחה תופעת הנישואין הפיקטיביים מהקשיים המיוחדים שניצבו בפני נשים רווקות אשר ביקשו להגר לארץ ישראל המנדטורית, וזאת בשונה ממצבם של גברים רווקים. אף על פי שלא הייתה אבחנה רשמית בין גברים לנשים בקטגוריות השונות אשר בהן סווגו המהגרים הפוטנציאליים, בפועל האפשרויות של גברים היו רבות מאלה של הנשים.

שלישית, סוגיית הנישואין הפיקטיביים מדגישה ומדגימה את מעמדה המיוחד של היחידה המשפחתית. הנכונות, גם אם המוגבלת לעתים, להקנות את זכויותיה/ו של בן/בת זוג אחרת/ לבן/בת זוג שניה, מעידה על ראיית המשפחה כיחידה הומוגנית, שלמה, אשר אין להבחין בין מרכיביה. על פי תפיסה זו, בתנאים של העדפה מגדרית פטריארכלית זכאי 'אבי המשפחה' להעביר לשאר בני המשפחה את מעמדו ואת זכויותיו. במקרים רבים נחשב התא המשפחתי ליחידת יסוד במבנה החברתי, כך שערעורו של תא זה יכול לערער את היציבות ואת הסדר החברתיים. לצד שמירה על הסדר החברתי, שלמות המשפחה נחשבת זכות אנושית בסיסית, ואילו ההפרדה בין בני משפחה בניגוד לרצונם ולהסכמתם נחשבת לפגיעה חמורה בזכויות היסוד של בני המשפחה כבני אנוש.⁴ הנישואין הפיקטיביים מתבססים על קבלת מעמד רשמי זהה לחברי המשפחה ועל רתיעתה של המדינה מהפרדה לאורך זמן בין בני זוג נשואים. עם זאת, נכונותה של המדינה איננה בהכרח גורפת. לעתים תגבר ההעדפה לסגור גבולות על הערכת מעמדה של המשפחה המאוחדת. ייתכן אף שבני קבוצות שונות לא יצליחו להגן על זכותם לשלמות משפחתם הגרעינית, דבר שמעיד על מעמדם הנחות במערך החברתי הכולל.

מאמר זה עוסק בתופעת הנישואין הפיקטיביים ביישוב היהודי הלאומי בארץ ישראל-פלשתינה תחת שלטון המנדט הבריטי. עד כה הסוגיה נדונה בידי כמה חוקרים כחלק מסוגיות רחבות יותר. שולמית אליאש דנה בעמדת הרבנות בשאלת הנישואין הפיקטיביים כחלק מדיון נרחב יותר על קשרי הרבנות הראשית בארץ ישראל ומוסדות המנדט.⁵ אביבה

4 אפילו בחברות שבהן מתקיימת עבדות מכירה של בני משפחה והפרדה בין הורים לילדים או בין בני זוג נחשבת לפגיעה חמורה במיוחד. ראו, למשל, Ehud R. Toledano, *As if Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, New Haven and London 2007

5 שולמית אליאש, היחסים בין הרבנות הראשית לארץ ישראל והשלטון המנדטורי (תרצ"ו-תש"ה),

חלמיש דנה בעמדותיהם של מוסדות ההנהגה הציונית כחלק ממחקרה הנרחב על מדיניות העלייה של ההנהגה הציונית. היא עמדה על התנגדות ההנהגה הציונית לעלייה בלתי גלית בכלל, ולנישואין פיקטיביים בפרט.⁶ כמו כן עסק בסוגיה זו דוד שפירא בספרו על ההעפלה, תוך התמקדות במדיניות שלטונות המנדט ובניסיונותיהם להעמיד מכשולים בפני נישואין לצורכי עלייה.⁷

במאמר זה אני טוענת כי סוגיית הנישואין הפיקטיביים משמשת אשנב לשאלות מקיפות יותר, ובהן הממד המגדרי של מדיניות ההגירה, הדילמות של מוסדות היישוב במתח שבין צורכי היישוב, היחסים עם השלטון ולחצי הציבור, ולבסוף הפער המתמשך בין עמדות המוסדות השונים לבין דפוסי הפעולה של אנשים מן השורה. לפנינו, אם כן, סוגיות היסטוריות והיסטוריוגרפיות כאחת. אולם ברצוני להרחיב את היריעה ולקשר בין ההיבטים השונים והממדים השונים של תופעה זו. בכוונתי לדרון ברבדים השונים של התנגדות המוסדות היישוביים, במכשולים שבפניהם עמדו הנישואים ובני משפחותיהם ובממד המגדרי המסביר את שיקולי המוסדות מחד גיסא, ואת אלה של אנשים מן השורה מאידך גיסא. תחילה תוצג מדיניות ההגירה אשר גובשה בידי שלטונות המנדט תוך משא ומתן ותיאום עם מוסדות היישוב היהודי, ותוסבר בעייתן המיוחדת של נשים רווקות אשר הובילה לתופעת הנישואין הפיקטיביים. יוצגו הדפוסים העיקריים של התקשרויות אלה, כמו גם הסיבוכים אשר נוצרו בעקבותיהם. בהמשך יידונו בהרחבה עמדות המוסדות העיקריים של היישוב היהודי. במקביל יוארו פעולותיהם של האנשים מן השורה אשר המשיכו, וככל הנראה אף הגבירו עם הזמן את היקף ההתקשרויות הפיקטיביות. להתנגדות המוסדית לא הייתה השפעה של ממש על שיקוליהם. האופי המגדרי של תופעת הנישואין הפיקטיביים והפער בין מדיניות מוסדות היישוב לבין פעולותיהם של התושבים יידונו בדברי הסיכום.

ב. נישואין פיקטיביים כאמצעי כניסה ושהייה בארץ ישראל-פלשתינה

ההגירה היהודית לארץ ישראל-פלשתינה תחת שלטון המנדט הבריטי הייתה מוגבלת. על פי עקרון יסוד אשר הוסכם על שני הצדדים, היהודי והבריטי, הותנתה ההגירה היהודית במצבה הכלכלי של ארץ ישראל. במילים אחרות, ההנחה המוסכמת הייתה כי ההגירה איננה צריכה ליצור עודף ידיים עובדות ואבטלה או להעמיק מצב אבטלה הקיים גם

6 (1945-1936), עובדה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בראון תשל"ט. ספרה של אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים 2006 (להלן: חלמיש, במירוץ כפול), הוא המחקר המקיף ביותר על מדיניות העלייה של היישוב היהודי. סוגיית הנישואין הפיקטיביים נדונה בו בעיקר בעמ' 183-184.

7 דוד שפירא, לעלות בכל הדרכים: תולדות ההעפלה לארץ ישראל מראשית השלטון הבריטי ועד שלהי שנות השלושים, תל-אביב 1994 (להלן: שפירא, לעלות בכל הדרכים).

כך. במושגי התקופה, היקף ההגירה הותנה ביכולת הקליטה הכלכלית.⁸ הנחה זו לוותה במחלוקת עמוקה על הערכת יכולת הקליטה, כמו גם בשאלה אם יכולת זו תישקל רק ביחס למשק הכלכלי ולשוק העבודה היהודי או גם ביחס למשק הערבי ולהיקף האבטלה בקרב עובדים ערבים.⁹ גובש תהליך מתואם שבו מדי חצי שנה הגישה הסוכנות היהודית למחלקת ההגירה של המנדט הערכה מפורטת של אפשרויות הקליטה של השוק היהודי ושל היקף ההגירה האפשרי בקטגוריות המהגרים השונות. קטגוריות אלה באו להבחין בין מהגרים אשר אמורים היו לעבוד כשכירים לאלה אשר הביאו עמם הון פרטי שיכול היה ליצור מקורות עבודה ולבעלי כישורים פרופסיונליים אשר צמצמו את תלותם של הבאים בשוק העבודה הקיים.¹⁰ נוסף על קטגוריות אלה היו גם 'תלויים', אשר התלוו למקבלי רישיונות ההגירה, וכאלה שהוזמנו בידי בני משפחה אשר התגוררו כבר באופן חוקי בארץ ישראל והיו נכונים לקבל על עצמם אחריות לפרנסתם של המוזמנים.¹¹ למעט קטגוריות של בעלי הון, אשר נדרשו להוכיח כי ברשותם לפחות אלף ל"ש, הוגבל מספר הרישיונות אשר הוענקו בקטגוריות האחרות. המכסות נקבעו בסופו של דבר בידי השלטונות. עם זאת המשא ומתן נפתח מחדש פעמיים בשנה, ובכל פעם אושרה הגירה בהיקף אשר אמנם נפל מזה שהציעה הסוכנות היהודית, אבל עלה בהרבה על מה שהסכימה לו ההנהגה הערבית. הקטגוריה הגדולה ביותר הייתה זו של 'רישיונות עבודה', קרי רישיונות ההגירה שהוענקו לעובדים חסרי אמצעים אשר אמורים היו למצוא תעסוקה כשכירים בשוק העבודה. להגירה בכלל, ולהקצאה על פי קטגוריות שונות, היה ממד מגדרי ברור, למעשה מוצהר.¹² במבט ראשון מבנה ההגירה היהודית לארץ ישראל נראה שוויוני מבחינה מגדרית. מרבית השנים היה היקף הנשים בקרב מקבלי רישיונות ההגירה דומה לזה של הגברים ולעתים אף עלה עליו. בשונה מדפוסי הגירה מוכרים בעולם, שבהם לעתים היה ריבוי מובהק של גברים, הרי שבקרב המהגרים היהודים לארץ ישראל-פלשתינה היה מספר הגברים והנשים דומה בעיקרו.¹³ הרכב ההגירה היהודית עמד בתנאי זה, החשוב כדי ליצור מבנה דמוגרפי מאוזן והמשכיות חברתית דרך בניית משפחות. עם זאת, גברים ונשים קיבלו, במרבית המקרים, רישיונות הגירה מקטגוריות שונות. נשים הגיעו בעיקר כמסופחות לגברים הקשורים אליהן

8 חלמיש, במירוץ כפול, עמ' 99-126.

9 ראו, נחום גרוס, לא על הרוח לברדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 216-217.

10 קטגוריות רחבות אלה חולקו לתת קטגוריות המבחינות בין אנשים בעלי הון ניכר, אנשים בעלי מקצועות חופשיים כאשר לרשותם לא פחות מ-500 לא"י, בעלי מקצועות שלרשותם לא פחות מ-250 לא"י, ואנשים שברשותם לא פחות מ-500 לא"י. לכל אחת מקטגוריות אלה נוספו גם בני משפחה התלויים בהם. ראו, חלמיש, במירוץ כפול, עמ' 498.

11 לאלה נוספו גם כמה קטגוריות קטנות בהרבה, כגון אנשים אשר דתם אומנותם או יתומים אשר באים למוסדות בארץ. שם.

12 חלמיש, במירוץ כפול, עמ' 178-185.

13 ראו, שם, עמ' 502-599.

בקשרי משפחה. הרבה פחות מהן קיבלו 'רישיונות עבודה' כעובדות בזכות עצמן. על פי חלמיש, המשקל היחסי של הנשים בקרב מקבלי רישיונות עבודה השתנה בשנות השלושים. אמנם היו שנים, דוגמת 1931 או 1936, שבהן נשים מנו כארבעים או כשלושים אחוז מכלל מקבלי רישיונות העבודה, אך היו גם שנים שבהן חלקן היה קטן בהרבה. בשנת 1934, לדוגמה, מנו נשים כ-15 אחוז ממקבלי רישיונות עבודה, וב-1937 רק כ-11 אחוז.¹⁴ ההנחה הייתה כי נשים צעירות תתקשנה למצוא תעסוקה בשוק העבודה.¹⁵ אולי קובעי ההקצאה סברו כי יש להעדיף גברים אשר ישתלבו בשוק העבודה למשך שנים רבות על פני נשים אשר תפרושנה, קרוב לוודאי, משוק העבודה לאחר שנים מספר, עם הקמת משפחה. הרצון והצורך לשמור על איזון דמוגרפי כדי להבטיח את התפתחותה של חברה בעלת המשכיות ויציבות, הביאו לשילובן של נשים בקטגורייה 'תלויות' (dependents). בקרב ה'תלויות' היו בנות משפחה צעירות, נשים נשואות לבעלי רישיונות הגירה, נשים נשואות לגברים הנמצאים כבר בארץ ישראל-פלשתינה בעלי אזרחות מקומית וכן נשים אשר הוזמנו להצטרף לבני משפחה, ובהם אחים בוגרים. מספר הרישיונות שהוקצו בכל הקטגוריות האלה היה קטן בדרך כלל מן הביקוש. תיקי ארכיון עיריית תל-אביב, לדוגמה, מלאים בפניות ובבקשות של גברים אשר שאפו לזכות ברישיון המיוחל והדגישו את התאמתם להשתלבות בשוק העבודה המקומי, את השכלתם, את כישוריהם ואת ניסיונם. הסיכוי של נשים צעירות ורווקות אשר לא היו תלויות בגבר בעל זכות כניסה ושהייה בארץ לקבל רישיון, היה קטן. הנישואין הפיקטיביים היו מסלול מרכזי לעקיפת המגבלות והקריטריונים של ההקצאה. להלן שלושת הדפוסים העיקריים של נישואין פיקטיביים.

הדפוס הראשון אפשר הגירה על ידי הכללתה של אישה 'נשואה' ברישיון ההגירה של בעלה. כבעל רישיון הגירה היה באפשרותו להביא את בני משפחתו, ובמקרה הנדון את אשתו, אשר לא הייתה בסטטוס זה בטרם הענקת רישיון ההגירה. עם קבלת הרישיון נערכה ההתקשרות בין 'בני הזוג' בהתאם לתנאי המקום. היו מקומות שבהם נערכו נישואין דתיים בלי שהנוגעים בדבר, עורך הטקס ובני המשפחה, היו מודעים לכך שהחופה נערכת אך ורק לצורך הסתפחות לרישיון העלייה של הבחור. היו מקרים אחרים שבהם כל הנוגעים בדבר היו מודעים לאופיו של הטקס, ואף אישרו זאת בכתובים מאוחר יותר. לצד הנישואין הדתיים היו מקרים של נישואין אזרחיים, במידה שהנישואין הדתיים לא היו אפשריים, ו/או כאשר חוקי המדינה חייבו נישואין אזרחיים ולא היו נכונים להסתפק, לצורך הקצאת דרכון, בטקס הדתי. הליך זה של התאמת אישה צעירה לבחור אשר זכה ברישיון הגירה היה מוכר, מקובל, ולמעשה אף מחייב בהכשרות החלוציות. התופעה, כותב דוד שפירא, הייתה כה כללית בתנועות החלוציות בשנות השלושים עד כי לעתים הוחתמו נישואיהם

14 ש.ם.

15 על קשייהן של נשים להיקלט בשוק העבודה ראו, דבורה ברנשטיין, שאיפה לשוויון בתקופת הישוב, תל-אביב 1987; בת-שבע מרגלית שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית, 1920-1939, ירושלים 2006, עמ' 199-248.

של מקבלי רישיונות ההגירה מיד לאחר הקצאת הרישיונות בידי אותם רבנים אשר היו מודעים למתרחש וסייעו בכך.¹⁶

מכתבים אין ספור הופנו לרבנות תל-אביב ובערים אחרות בבקשה להביא לסיכום של 'נישואין' אשר התקיימו אך ורק, כפי שהדגישו הפונים, כדי לאפשר לאישה הצעירה להיכנס בדרך חוקית לארץ ישראל ולשהות בה. מרבית הפניות לרבנות ביישובים השונים ביקשו להתיר רשמית את ההתקשרות הפיקטיבית ולאפשר לבני הזוג להינשא עם בחירי לבם. מפניות אלה אפשר לעמוד על יחסם של הנוגעים בדבר או המקורבים להם להתקשרותם הקודמת. כך לדוגמה פנו באמצע שנות העשרים כמה מחברי קבוצת תל יוסף לרבנות תל-אביב:

אנחנו ה"ח"מ: פקטור ירחמיאל בן הלל מעיר פלונגיאן בן עשרים וחמש באתי לארץ ביום 14 ליוני 1924 על הסרטיפיקאט שלי רשמתי בתור אשתי את הבחורה שרה בת יעקב בריוק מעיר טאלז בת 23 שנה. שום עניני קדושין ונישואין לא היו בינינו.

או

אני ה"ח"מ אברהם קרפוביץ בן שלמה קרפוביץ בן 33 שנה באתי לארץ ביום 15 למאי שנת 1924 מעיר סימנא פלך אליטה במדינת ליטא. בעלותי לארץ לקחתי על הסרטיפיקאט שלי בתור אשה את בחורה פרומא רעז בת מאיר בת 22 שנה, מעיר וילקומיר. כל עניני נישואין לא היו בינינו לא דתיים ולא אזרחיים.¹⁷

קשה לדעת מפנייה זו אם אכן לא נערך כל טקס והרישום בתעודה היה מזויף לחלוטין או, סביר יותר, כי הטקס נערך אך לא הייתה בו התקשרות של ממש מבחינת הנוגעים בדבר. נוסף על צירופן של בנות הכשרה למקבלי הסרטיפיקטים בחזקת נשותיהם, נראה כי היו גם גברים אחרים אשר זכו ברישיונות הגירה וניאותו לשאת אישה תמורת תשלום, כדי לאפשר לה להיכנס באופן חוקי לארץ ישראל-פלשתינה.¹⁸ התקשרות פיקטיבית כזאת תוארה במכתב ששלח בן ציון דון יחייא מלוצין,¹⁹ בשנת 1930:

16 שפירא, לעלות בכל הדרכים, עמ' 183. שפירא מביא בהקשר זה את עדותו של צבי ברנשטיין שעמד בראש החלוץ המזרחי בליטא בשנות השלושים. ברנשטיין היה מעביר מסמכי נישואין לחתימתו של הרב רוזנסון, מראשי המזרחי בליטא, אשר היה מאשר את הנישואין אף ללא עריכת טקס מדומה.

17 מכתב קבוצת תל יוסף לרבנות העיר תל-אביב, סיון תרפ"ה, ארכיון עיריית תל-אביב (להלן: אעת"א), 720-8.

18 שפירא, לעלות בכל הדרכים, עמ' 77.

19 כדברי המכתב, הופ"ק לוצין, ככל הנראה ראשי תיבות: 'היושב פה קהילת לוצין'. תודה למרגלית ולשמואל שילה על עזרתם בנדון.

הנני להודיע למעלתכם שהבתולה מרת שיינא־דאבא בת ר' שמואל ל' מפה היא בתולה פנויה, ועלמה ישרה בת הורים ישרים ויר"א [יראי אלוהים], ורק מפני קושי השגת הרשיון לעלית לארצנו הק' [הקדושה] נרשמה בהערכאות בתור אשתו של הבחור יקותיאל בן געציל ד' מפה (כי במדינת לטווייה יש שני מיני נשואין: בעד המאמינים נשואין – דת יים אצל הרב, והרב רושם את הנישואין בפנקס ונותן מזה בהעתקה להערכאות בעיר ובעד חפשים – נשואין – אזרחיים) ובכן רשמו א"ע [אצל ערכאות] בתור איש ואשתו, ובאמת אין להם שום שייכות של נשואין איש לרעהו ושניהם פנויים ממש ושניהם הם אנשים ישרים ועשו זאת רק לפנים כדי להשיג הרשיון לעלות לארצנו.²⁰

לא תמיד הביאו התקשרויות כאלה להגירתן של הצעירות הלכה למעשה לארץ ישראל. אמנם סביר כי מרבית המקרים שהסתבכו לא הגיעו בהכרח לידיעתנו, אך די במקרים המעטים שעליהם אנו שומעים כדי להעיד כי לעתים עלו תכנונים אלה על שרטון. זה היה המקרה של שרה שורצברג מתנועת בית"ר שבפולין. מתברר כי ב־1933 נערכו נישואיה הפיקטיביים לחבר הכשרה אשר אמור היה לקבל רישיון עלייה בהקדם. ממכתבי אמה למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית חמש שנים מאוחר יותר התברר כי הבחור, שמעון, לא עלה לארץ ישראל ושרה נשארה בעיירת מגוריה.

אחרי שמסרנו לכם את כל הענין והבטחתכם להתענין בגורלה של בתי האומללה, שעוד לפני חמש שנים נאשרה לעליה ע"י ההסתדרות הרביזיוניסטית על סמך ההכשרה שגמרה אצלם. ואחרי שהחתנה (ז"א סודרה פיקציה), טרם עלתה לארץ ושום דבר לא סודר למען אפשר את עלייתה. אחרי עליתי ארצה לפני שנה, נשארה בודדה בלי שום אמצעי קיום ובלי גג מעל לראש ובלי שום קרוב. ובהיותה קשורה באופן יורדי לבעלה הפיקטיבי, נמנעה ממנה כל אפשרות אליה.²¹

במכתבים שנשלחו בחודשים העוקבים התברר כי לאחר חמש שנים אלה התגרשה שרה מבעלה הפיקטיבי, אך במקביל נפרד ממנה ארוסה אשר שהה בארץ ישראל ונואש מלחכות לה. אין לדעת אם נענו פניותיה של האם לאפשר לה להביא את בתה כ'תלויה' בה ובבעלה, לאחר שהארוס לשעבר סירב להביאה אליו, אך ללא ספק נגרם לבת ולכל הקשורים בה סבל רב, נוסף על אובדן כספים אשר שולמו לתנועת בית"ר ולא הוחזרו.²²

20 מכתב בן ציון דון יחיא לרבנות הראשית, מחוז יפו ותל־אביב, שבועות תרצ"א, אעת"א, 746-8. ההדגשות שלי.

21 מכתב גלה שורצברג למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, 15.5.1938, אצ"מ, S6/2858.

22 מכתבים נוספים בנושא ב־19.7.1938, 1.9.1938, ש.ם.

תופעת הנישואין הפיקטיביים בין מקבלי רישיון בחו"ל לבין נשים רווקות אשר לא קיבלו רישיון נמשכה בשנות השלושים ואף לאחר מכן. התנגדותם של מוסדות היישוב ופניותיהם החוזרות ונשנות למרכזי החלוץ במדינות השונות בדרישה חוזרת ונשנית להימנע מעידוד תופעה זו, מעידות כי מסלול זה לא ירד מן הפרק.

דפוס שני של נישואין פיקטיביים אפשר הגירה של אדם שלא היה זכאי/ת לרישיון עלייה על ידי העברת אזרחות. כלומר, נישואין של אישה רווקה לגבר בעל אזרחות ארצישראלית. בניגוד למקרה הקודם, שבו מדובר היה בגבר שלא היה אזרח ארצישראלי אך זכה ברישיון הגירה חוקי, הפעם מדובר בגבר שכבר נמצא בארץ ישראל ולו אזרחות ארצישראלית-פלשתינית. על פי חוק ההגירה שנחקק ב-1925 אישה נשואה קיבלה מעצם נישואיה את אזרחותו של בעלה. גברים בעלי משאב חשוב זה (אזרחות ארצישראלית) באו לאירופה, למקומות מגוריהן של השואפות לעלות, בנכונות לשאת אישה ולהעביר לה את הזכויות הנובעות מאזרחותם. כך היה במקרה של חיה הרשמן שבפתח המאמר. דפוס זה התפתח בעיקר בשנות השלושים, כאשר הייתה ירידה ניכרת בתעריפי הנסיעה לאירופה. וכך מתאר חנוך ברטוב בספרו האוטוביוגרפי את התנועה הגוברת בין ארץ ישראל לבין מזרח אירופה ומרכזה.

כל היום שומעים על אנשים הבאים משם, או נוסעים לשם, רק לביקור. וולוש בא עם ה'מכביה' ונשאר, אבל רבים באו וחזרו. ויש בחורים, אפילו מבני-האיכרים, אפילו תימנים, נוסעים בקיץ לפולניה. האורזים |אריזת פרי הדר|, למשל, עובדים רק בחורף והכסף מספיק להם לכל השנה, ובקיץ הם קמים ונוסעים. [...] אורז אחד נסע בקיץ האחרון לפולניה והתחתן שם עם בחורה. יותר נכון, הבחורה רצתה לעלות לארץ ולא היה לה סרטיפיקט, לכן התחתן אתה כדי שתוכל לבוא כאילו היא אשתו. כשמדברים אבא ואמא בבחורים הנוסעים לפולניה ומתחתנים שם, מכנים את החתונה בשם אחר, פיקציה. לפעמים בחור המתחתן בפיקציה, מכסים הורי הבחורה את כל הוצאות נסיעתו, ויש לו טיול חינם.²³

קשה לתעד תופעה בלתי חוקית, במיוחד כזו שמועברים בה כספים מיד ליד. עם זאת, מן הסיפורים האישיים ומדיווחים על הבעיות שצמחו כתוצאה מיוזמות אלה אפשר לעמוד על כמה מאפיינים. ראשית, כפי שמספר חנוך ברטוב, הזוכר כילד את סיפורי הוריו, היו בחורים שנסעו לטייל בחו"ל לבקר את משפחותיהם ומימנו את הנסיעה על ידי הבאתה של בחורה לאחר שנישאו לה כדי לעקוף את מגבלות ההגירה החוקית. לא ידוע לנו אם בכל המקרים הוסדרו התקשרויות אלה מראש בידי בני משפחה בארץ. ייתכן שהיו מקרים שבהם נסעו בחורים לטייל מתוך הנחה או ידיעה כי הביקוש לנישואין הפיקטיביים גבוה

וללא ספק יוכלו למצוא בחורה אשר משפחתה תממן את הוצאותיהם ואף תותיר להם הכנסה לחודשים הקרובים. מסיפורה של חיה הרשמן אנו למדים על נסיעה של בחור מארץ ישראל אשר תואמה מראש בעזרת ידידיה בארץ תמורת תשלום גבוה למדי של משפחתה בעזרת קרוביהם בארצות הברית. גם כאן עלה העניין על שרטון, אם כי במקרה זה הצליחה חיה לחלץ את עצמה ולזכות בהכרה בנישואיה ומכאן בהעברת אזרחותו של 'בעלה'.

מקרה נוסף של תכנון מהארץ התברר כמורכב יותר. ברוך ה' שהה בארץ ישראל-פלשתינה משנת 1935 כעולה בלתי חוקי.²⁴ ככזה לא היה באפשרותו לבקש להביא על שמו את חברת-ארוסתו אשר נשארה בפולין, והוא עשה מאמצים גדולים לחסוך בעבודתו את הכסף הדרוש כדי לשלוח אליה אדם בעל אזרחות ארצישראלית אשר יביא אותה עמו כאשתו. עד שנת 1937 הצליח ברוך לאסוף את מרבית הסכום פרוטה לפרוטה בעבודה קשה בסלילת כבישים, אך לא הגיע לסכום הדרוש בטרם יצא הבחור לדרך. חבריו של ברוך בקבוצה עמדו לבוא לעיר לכמה ימים ולסייע לו בשכר עבודתם, אך בטרם עשו זאת נגנב הכסף מארוננו. ברוך חשד בשותפו לחדר, אשר היה גם מעורב בהסדרת העסקה, והוא פנה למשפט חברים,²⁵ ומכאן גם לכתובת מסמך מפורט המתאר את השתלשלות המקרה. איננו יודעים אם הצליחה חברתו של ברוך להגיע לארץ בטרם פרצה מלחמת העולם.

לצד הסדרים חבריים אלה נראה שהיו קבלנים וסוכנויות אשר הבינו את הפוטנציאל הכספי הטמון במצבי מצוקה אלה,²⁶ ונרתמו לארגן את שיגורם של בעלי האזרחות הארצישראלית. דבר זה הובא לידיעתה של הנרייטה סאלד, אשר עמדה בראש שירותי הרווחה של היישוב היהודי. 'בזמן האחרון', כתבה להנהלת הוועד הלאומי באוקטובר 1934, 'נוצרו סוכנויות להעברת נשים לארץ ע"ז [על ידי זה] ששולחים לחו"ל בחורים מקומיים וע"י נישואין פיקטיביים הם חוזרים לארץ עם נשים'.²⁷ כדאי לזכור את תמיהתו של הפקיד בפולין בסיפורה של חיה הרשמן: 'אתה עוסק אולי בדברים אפלים?!' קשה לדעת מי נשלח על ידי סוכנויות אלה ומי הרוויח מכל זאת וכמה. סילביה גלבר, מוועד הקהילה בירושלים, כתבה לסאלד על הסוכנות שבראשה עמד משה סוקוצ'בסקי, פקיד בחברת האניות 'לוידי'.²⁸

24 מכתב ברוך ה' למשפט חברים, ארכיון העבודה (להלן: אה"ע), 1937, IV-250-72-1-3056.

25 מערכת המשפט הפנימית של הסתדרות העובדים.

26 מהמידע המקוטע שבידינו קשה להעריך את הסכומים הכספיים שבהם היה מדובר. חיה הרשמן כותבת שהבחור קיבל 500 לא"י (שהיו שוות 500 ל"ש), המקבילות ל-1,500 זהובים פולניים. כלל הוצאותיה לצורך ביצוע ההתקשרות היו אלפיים זהובים, כסכום דירה שקיבלה חברתה עם נישואיה. שרה שוורצברג שילמה לתנועת בית"ר סכום של 600 זהובים, סכום גבוה אף הוא. ברוך הוניג סיפר על חתימת הסכם על 13 לא"י אשר ישולמו לבחור בטרם צאתו, ועוד סכום נתון שתשלם משפחת הבחורה עם הנישואין, וסכום אחרון עם הגעתה של הבחורה לארץ. ברוך צריך היה לחסוך 13 לא"י, סכום גבוה מאוד בהתחשב בתנאי האבטלה, הקושי להבטיח מספיק ימי עבודה והצורך לשלם שכר דירה ושאר הוצאות.

27 מכתב סאלד לוועד הלאומי, 14.10.1934, אצ"מ, J1/4013.

28 מכתב גלבר לסאלד, 27.11.1934, שם.

שליחו של סוקוצ'בסקי גייס צעירים בעלי אזרחות ארצישראלית, בעיקר ממוצא מזרחי,²⁹ והציע להם נסיעה לוורשה על חשבון הסוכנות, ותשלום של עשר לירות לכשיחזרו לאחור נישואין פיקטיביים בפולין. אביו, בעל פנסיון ברח' נוולקי בוורשה, אמור היה לפגוש את הבחורים ולדאוג לצורכיהם עד סיומה של העסקה.³⁰ על הבחורים היה ללכת עם 'נשותיהם' לקונסול הבריטי ולהבטיח את קבלת הוויזה על ידי הבחורה. אבי הבחורה, סיפר אחד הבחורים לאחר שובם, שילם לסוקוצ'בסקי מאה לירות תמורת השירות.

ייתכן בהחלט שבתנאי אותן שנים, מגבלות הכניסה לארץ מחד גיסא והתדרדרות מצבם של היהודים באירופה מאידך גיסא, התפתח שוק חסר כל פיקוח. סאלד דיווחה לוועד הלאומי על עברייני צעיר בפיקוח רשות המבחן, אשר התחייב לנסוע לפולין ולהביא אישה עם בתה. וכך היה כתוב בכתב יד בפתק שהועבר לסאלד: 'הבחור משה ורנר מתחייב להביא', נכתב בכתב יד בלתי יציב, 'את האשה מיכלה סולניק עם בתה מפולניה לארץ ישראל. ועל סמך זה מתחייב האדון מנחם סולניק לתת] חמישים וחמישה 55 לא"י כשהוא יבי [כך] אותה'.³¹ מפתיעה יותר, לפחות במבט ראשון, היא הידיעה שהתפרסמה בשנת 1935 בעיתון היפואי **פלסטין** על סוכנויות אשר גייסו בחורים ערבים בעלי אזרחות ארצישראלית לשם נישואין פיקטיביים עם בחורות יהודיות באירופה והסדרת ויזה לעלייתן לארץ ישראל-פלשתינה. הכתבה מתארת כי הבחורים הביעו התמרמרות קשה על כך שהם הופרדו מיד עם הגיעם חזרה לארץ מ'נשותיהם'.³²

דפוס שלישי של נישואין פיקטיביים אפשר שהייה חוקית לנשים רווקות אשר כבר נכנסו לארץ כתיירות. כתיירות היה עליהן לעזוב את הארץ תוך חודש ימים מיום בואן. שהייה ממושכת יותר חייבה סרטיפיקט עלייה או קבלת אזרחות על ידי נישואין, ולענייננו גם נישואין פיקטיביים. לא מצאתי מקרים של תיירות אשר נישאו בנישואין פיקטיביים, אך מצאתי מקרים של נשים אשר חיפשו בקדחתנות אחר אישורי שהייה כדי להימנע בכל מחיר מחזרה למקום מוצאן. ייתכן שאם לא עלה בידן לפעול בדרך חוקית היו בהן שפנו לנישואין הפיקטיביים כדי לזכות באזרחות ובאפשרות שהייה.

קשה להעריך עד כמה הייתה תופעת הנישואין הפיקטיביים לגוניה שכיחה. ככל תופעה בלתי חוקית אין לצפות לתיעוד מסודר ולדיון מפורט ושיטתי. עם זאת אפשר למצוא בתיקי הארכיונים אין ספור פניות של נשים בארץ ובחו"ל אשר רצו לקבל רישיונות, נשים אשר הגיעו לארץ לתקופה קצרה ורצו סרטיפיקט כדי להישאר ונשים אשר חיו בחו"ל, לעתים

29 מצוינים שמות כמו עוזו, ידידיה, בכר, מזרחי, נחמן, ששון ואלבאלק. שם.

30 גם במקרה זה עלתה העסקה על שרטון, הפעם מבחינתו של הבחור אשר דיווח על כך, משה מזרחי. לדבריו הבחורים הוחזקו בתנאים בלתי נסבלים, ביצוע העסקה ארך יותר מחודש שנאמר להם מראש, וכשחזר לארץ התברר לו שמקום העבודה שלו לא נשמר.

31 פתק מצורף למכתבה של גלבר, ראו לעיל הערה 1.

32 **פלסטין**, 2.7.1935. אין לדעת מה היה היקף פעולותיהן של הסוכנויות בכלל, ושל גיוס בחורים ערבים בפרט. לא מצאתי כל התייחסות לכך ברבריה של סאלד או במכתבים אליה.

לאחר ששאר משפחתן עזבה את המקום, וחיפשו דרך להצטרף אליה בארץ. מן הפניות נראה שאנשים השתדלו לנצל קשרים קודמים ולהפעיל קשרים של אחרים בתקווה להגיע לבעלי תפקיד שיוכלו לסייע בקבלת הסרטיפיקט הגואל. כך לדוגמה כתב מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל-אביב, למנהלי כמה וכמה בתי חרושת בתל-אביב בבקשה לספק מקום עבודה לגב' קילה שינמן, קרובתו של החזן הירוע מניו יורק. הגב' שינמן הגיעה בוויזה של תיירת, אך התקבלות למקום עבודה עשויה לסייע לה לזכות בסרטיפיקט שיאפשר לה להישאר באופן חוקי. 'הנני מבקש איפוא', כתב דיזנגוף, 'בכדי לתת לצעירה הזאת אפשרות להשאר בארץ לתת לה אפשרות של עבודה בבית המסחר או בבית החרושת שלו. לע"ע [לעת עתה] אין זו שאלה של משכרת כי אם שאלה של עבודה קבועה ואם תכנס לכב' לעבוד ותקבל תעודה לזה נוכל להשתדל שיתנו לה רשיון להשאר בארץ ואז תסתדר מאליה באיזה אופן שהוא'.³³ אם קיבלה קילה שינמן עבודה מן הסתם לא נזקקה לנישואין פיקטיביים. אך אם היא לא השיגה עבודה, או אולי כך קרה למי מחברותיה, נישואין פיקטיביים היו יכולים למנוע ממנה חזרה לעיר מגוריה, גרודנה. מקרה אחר של בחורה שנזקקה לסיוע מוצג במכתבו של דב הוז, סגן ראש עיריית תל-אביב. ב-1936 כתב הוז למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בבקשה לסייע בהשגת סרטיפיקט לאישה אשר נשארה בגפה בברלין, אחותו של הר"ר ביסקר, רופא בבית החולים העירוני הדסה תל-אביב, וכך פירט: 'הצעירה הנ"ל פנתה למשרד הא"י בברלין ושם הודיעו לה כי אין כל אפשרות לתת לה רשיון עליה לא"י מאחר שמספר הבקשות גדל במידה רבה ואין אפשרות לספק את דרישות כל המבקשים רשיונות עלייה'. בהתחשב בכך שעברה כבר שנה וחצי מאז הגשת הבקשה, הוסיף הוז, 'אבקש לעשות את המאמץ הדרוש ולהמציא לנ"ל את הרשיון לעלייה ארצה בלי כל איחור מתוך המכסה של הבאת שארית משפחה'.³⁴

אין כל אפשרות לדעת או אף להעריך את היקף תופעת הנישואין הפיקטיביים. לדברי שפירא התופעה רווחה כבר בשנות העשרים, אך הייתה אז בבחינת הסדרים אישיים בין איש לאישה מסוימים.³⁵ עם זאת, נראה שהסדרים אלה היו שכיחים למדי על פי פניותיהם של משרדי רבנות בערים השונות אשר התריעו על התופעה וביקשו מהרבנות הראשית להתערב בנושא באופן זה או אחר. 'מדי יום', כתבו ממשרד הרבנות בחיפה בשנת 1926, 'מתדפקים צעירים וצעירות רבים על דלתותינו'.³⁶ בשנות השלושים התרחב היקף התופעה. המצוקה באירופה גברה ואילו בארץ הייתה פריחה כלכלית עד סוף 1936. מספר הסרטיפיקטים

33 מכתב דיזנגוף להנהלת בית החרושת, 2.7.1933, אעת"א, 4-3656.

34 מכתב הוז למחלקת העלייה, 19.2.1936, אעת"א, 4-3657.

35 שפירא, לעלות בכל הדרכים, עמ' 182.

36 מכתב משרד הרבנות לעה"ק (לעיר הקודש) חיפה למשרד הרבנות הראשית, ל' שבט תרפ"ו, אעת"א,

החוקיים (ולכן גם הנספחות להם) גדל, וכן יכולתם של בחורים לנסוע לאירופה. ההתנגדות הגוברת של השלטונות יכולה אף היא להעיד כי מדובר בתופעה רחבת היקף.³⁷ הזוגות שהתקשרו בנישואין פיקטיביים בטקס או בלעדיו, בידיעת הנוגעים בדבר או ללא ידיעתם, באו לארץ וביקשו להתיר את הקשר הרשמי ביניהם. מתקבל הרושם כי הנחתם של הנישאים הייתה כי לא יהיה בכך כל קושי. אין בדינו כל אפשרות להעריך בצורה שיטתית את דפוסי הפעולה הלכה למעשה. סביר שמרבית האנשים רצו להתיר את הקשר כדי לאפשר נישואין מאוחרים יותר. ייתכן שבמרבית המקרים אנשים קיבלו מסמך המעיד על כך שאינם נשואים, ויכלו להמשיך בחייהם ללא קושי רב. עם זאת אנחנו פוגשים עדויות לסיבוכים שונים ומגוונים ויש להניח כי לא מעט אנשים אכן נתקלו בקשיים לא מבוטלים. אעמוד על כמה תופעות חוזרות ונשנות.

ראשית, הפרדה או גירושין. בעוד הנישאים אשר לא התייחסו לנישואיהם במידה כלשהו של רצינות ומחויבות ציפו לקבל אישור מן הרבנות אשר יתיר את הקשר ביניהם, מצבה של הרבנות היה מורכב יותר. האופי הבלתי ברור של הנישואין הקשה מלכתחילה על אופן התרתם. עקרונית עמדו בפני הרבנות שתי אפשרויות. אם ההתקשרות לא כללה כל מרכיב של נישואין כדת וכדין, למעשה לא היו הם מוכרים על ידי הרבנות ולפיכך לא היה לא צורך ולא מקום להכריז על גירושין. במקרה זה העדיפה הרבנות לתת 'תעודת הפרדה'. עם זאת, במידה שהיה היבט כלשהו של נישואין הלכתיים, הכרחי היה להכריז על גירושין. אי בהירות זו הביאה לתכתובות ענפות שבהן העידו עורכי הנישואין בחו"ל או עדים לנישואין אלה על אי תקפותם הלכה למעשה. היו מקרים שבהם קבעו הרבנים, במסמך רשמי חתום בידיהם, כי הנישואין בטלים מפני שמלכתחילה לא נערכו כראוי.³⁸ עם זאת מתקבל רושם כי הרבנות נטתה להקפיד על גירושין. הבריורים התכופים של הרבנות בדבר טיב הנישואין שנערכו בחו"ל יכולים ללמד כי רק בהתקבל אישור חד משמעי כי הנישואין היו לצרכים פיקטיביים בלבד יכלה הרבנות, אולי, לוותר על גירושין כדת וכדין. בהיעדר אישור כזה, ייתכן שהרבנות הייתה דורשת גירושין של ממש.

37 הנתונים הסטטיסטיים אינם מבחינים בין נישואין לנישואין פיקטיביים, ולחלופין בין גירושין של נישואין מתוך כוונה לבין גירושין של נישואין פיקטיביים. עמד על כך אברהם גרץ בשנתון הסטטיסטי שערך בשנת 1947: 'שני גורמים מפחיתים ממידת הדיוק של נתוני הנישואין והגירושין. הגורם הראשון [...] הגורם השני, היו יהודים שנישאו בחו"ל נישואין פיקטיביים ונפרדו זה מזה בישראל. הדבר הביא להעלאת שיעור הגירושין למעלה מן המקובל'. הערה זו מתייחסת בעיקר לשנים 1933-1940.

Abraham Gertz, *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, Jerusalem 1947, p. 87

38 כך במסמכים רבים הנמצאים בתיקי הרבנות הראשית של מחוז יפו ותל-אביב בשנות השלושים, אעת"א, 1158-8. בשינויי נוסח קלים בלבד, לאחר ציון שמות הנוגעים בדבר, נקבע כי 'היות ונשואים אלה לא היו בצורה הדתית הראויה אין הרבנות הראשי מכירה בנשואין אלה והם בטלים עפ"י חוקי דתה"ק'. ט' אדר תרצ"ה, שם. שמות הגבר והאישה, נסים בן עזרי דהבני ומרים בת שלמה פסורסקי, מצביעים על אפשרות של התקשרות פיקטיבית עם בחור, מזרחי על פי שמו, שהגיע לאירופה.

שנית, לעתים נבעו הקשיים מהתנגדות או מאי שיתוף פעולה של אחד מבני הזוג. במקרים רבים אנו למדים כי הפנייה לרבנות נעשתה כמה וכמה שנים לאחר בואם של בני הזוג לארץ בעקבות נישואיהם הפיקטיביים, עד כארבע או חמש שנים מאוחר יותר. סביר כי הנישאים, בייחוד במסגרת ההכשרות החלוציות, לא ייחסו לסטטוס הנרכש כל חשיבות, ולכן לא ראו לנכון להתפנות ולבטלו. ייתכן שבתנאים הרווחים בארץ הגירה לא קל היה, לאחר כמה שנים, למצוא זה את זה. אנשים שינו מקום מגורים, לעתים שינו את שמם ולעתים עזבו את הארץ. לעתים התנגד אחד מבני הזוג, בעיקר הגבר, לתת גט. ככל הנראה היו מקרים שבהם התקשר הבחור לכת זוג ולא היה מוכן להתיר את אחיזתו בה, ומקרים אחרים שבהם דרש סכומי כסף עבור הסכמתו, תוך ניצול בוטה של תלותה של האישה בו. לעתים הייתה האישה כבר בהריון בציפייה לנישואיה עם בן זוגה הנבחר, וחיוני היה לה להשיג גט לפני הולדתו של התינוק, שמא יירשם על שמו של בעלה הרשמי. עדות לקשיים מסוג זה אפשר למצוא במכתבו של חיים הלפרין, ראש מרכז העלייה של ההסתדרות, אשר נשלח למרכז העולמי של החלוץ בוורשה. במכתבו זה הדגיש הלפרין את הקשיים והסיכוכים שבהם נתקלים לא מעטים מאלה שהגיעו בנישואין פיקטיביים. בין היתר סיפר על בחורה אשר הגיעה לארץ בעקבות נישואין פיקטיביים עם בחור אחר מהחלוץ וזה ארבע שנים היא נוסעת אחריו בכל רחבי הארץ בדרישת גט, ללא הועיל. לדבריו אין היא מקרה יוצא דופן, וישנם כאלה לעשרות ולמאות.³⁹ מקרים כגון אלה מסופרים בספורי משפחה והופיעו גם בעיתונות הסנסציונית של התקופה, ובעיקר בעתון מיוחד.⁴⁰

שלישית, מגבלות סמכותה של הרבנות. סמכותה של הרבנות לערוך גירושין בקרב יהודים הוגבלה על ידי אזרחותם. בהתאם לחוק המנדטורי ולדבר המלך במועצתו, 1922, רשאית הייתה הרבנות להעניק גירושין אך ורק לבעלי אזרחות ארצישראלית. אם בני הזוג לא היו בעלי אזרחות ארצישראלית, לא היה בסמכות הרבנות להתיר את נישואיהם. בני זוג לנישואין פיקטיביים אשר באו באמצעות סרטיפיקט של הבחור, ולא הספיקו לקבל אזרחות ארצישראלית, יכלו להיתקל בקשיים לא מבוטלים בבואם לסיים את הקשר המחייב אותם.

39 מכתב הלפרין למרכז העולמי של החלוץ, 23.10.1929, אה"ע, IV-211-8-3.

40 כך סופר לסטודנטית, כמעין הרפתקה משפחתית, כיצד גויס לחץ ניכר כדי שה'פיקציה' יתיר את דודתה, אשר הייתה בחורשי הריון אחרונים. ראו עבודה סמינריונית של רחל גולדשטיין, תשס"ב, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה. וכך מסופר בעתון מיוחד, על אישה שהתאבדה לאחר ש'בעלה' לא הסכים בשום פנים ואופן לגט, והיא לא ראתה כל דרך להתיר את הסכך שבו מצאה את עצמה. או לפי מיטב המסורת של כותרות עתון מיוחד: 'מטרגדיות הימים האלה, נישואין זמניים שהפכו לאהבה רצינית, קפחו חיי בחורה ברוכת כשרון והריון'. ראו, ברנשטיין, נשים בשוליים, עמ' 136-138. ככל הנראה מקרים כאלה היו ידועים, מעבר לסנסציות של עתון מיוחד, כפי שמשמע מדברי חנוך ברטוב על סיפורי אמו, בספרו של מי אתה ילד: 'אבל יש מקרים, אומרת אמו, שעושים פיקציה והבחור מתאהב בבחורה ואחר כך מסרב לתת לה גט, ואם הוא מסרב לא יועיל כאן כלום, מפני שפיקציה היא בדיוק כמו חתונה'. שם, עמ' 122.

רביעית, התנגדותם של השלטונות הקשתה על קיצורי דרך. השלטונות, ובמיוחד מחלקת ההגירה של המנדט, היו מודעים היטב לפריצת הליכי ההקצאה על ידי הנישואין הפיקטיביים. במרבית המקרים קשה היה להוכיח כי זוג שהתגרש לא התכוון מלכתחילה לבנות חיי משפחה, ולתבוע אותם על כך. עם זאת, החמרה פרוצדורלית שנקטו מדי פעם שלטונות המנדט העמידה קשיים. השלטונות סירבו לקבל 'תעודות הפרדה' ודרשו לקבל מסמכי גירושין בלבד. בסביבות 1930 החלו למנוע מן הרבנות, הלכה למעשה, לגרש כדת וכדין בני זוג יהודים בעלי אזרחות זרה. במהלך שנות השלושים החמיר השלטון את צעדיו. הרישיונות שהוקצו למחפשי עבודה חולקו מראש לרישיונות לנישואין וכאלה לרווקים ולרווקות, כדי למנוע נישואין של הרגע האחרון של רווקים בעלי סרטיפיקט. תיירות נדרשו להפקיד מאה לא"י כערבות לכך שתצאנה את הארץ תוך חודש ימים מאז הגיען. היה זה סכום כסף גדול מאוד, שהקשה על כניסת תיירות בכלל, ויותר מכך על עריכת נישואין פיקטיביים, אשר חייבו ויתור על האפשרות לקבל חזרה סכום זה.⁴¹ לבסוף, וחמור מכול, ב-1939 שינה שלטון המנדט את חוק האזרחות ואישה שוב לא הייתה זכאית באופן אוטומטי לקבל את אזרחות בעלה. הענקת האזרחות הייתה תלויה בהחלטתו המפורשת של הנציב העליון.⁴²

ג. עמדת מוסדות היישוב

ההנהגה הפוליטית של היישוב, ראשי הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, התנגדו בתוקף לעקיפת ההסדרים שנקבעו בין מוסדות היישוב לבין שלטונות המנדט. להתנגדותם היו שתי סיבות עיקריות. האחת, התחמקות מקריטריוני הקצאה. צירופן של נשים ככנות זוג של בעלי רישיונות, ועוד יותר מכך של בעלי אזרחות ארצישראלית, עקפה את מוסדות היישוב ואת המשרדים הארצישראליים המקומיים אשר היו אחראים להקצאה האישית של הרישיונות בקטגוריות השונות. הקצאה זו שימשה הן כדי להעדיף קטגוריות אלה על פני אחרות והן כדי לתת משאב חשוב בידי המקצים אשר אפשר להם לצבור כוח ולהעניק הטבות. הנישואין הפיקטיביים, בסופו של דבר, לא שימשו להגדלת מספר הנכנסים. שלטונות ההגירה העריכו את מספר הנכנסים שלא על פי רישיונות, והחסירו מספר זה ממכסת הרישיונות הבאה.⁴³ המספר הכללי של היהודים הנכנסים ככל הנראה לא גדל, אך הפיקוח על זהות מקבלי הרישיונות נחלש. מעבר לכך, ברמה כללית ועקרונית יותר נרתעו מוסדות היישוב היהודי

41 כבית המשפט העליון נדון מקרה של אישה אשר הפקידה מאה לא"י בבואה כתיירת. לאחר חודשיים, קרי חודש לאחר שהייתה אמורה לעזוב את הארץ, נישאה לאזרח ארצישראלי וקיבלה את אזרחותו. לא נראה כי מדובר במקרה זה בנישואין פיקטיביים. בכל מקרה, העובדה שנישואיה נערכו בעוד היא במעמד בלתי לגלי, לא אפשרה לה לקבל חזרה את סכום העירבון. ראו, *Law Report of Palestine* 1937, Civil Appeal No. 36/37, pp. 66-67

42 גד פרומקין, *דרך שופט בירושלים*, תל-אביב תשט"ו, עמ' 373.

43 חלמיש, *במירוץ כפול*, עמ' 354-364.

מפגיעה ביחסי המשא ומתן שקיימו עם השלטון המנדטורי. היישוב היהודי זכה במידה ניכרת של אוטונומיה ומוסדותיו, הן הנבחרים במסגרת כנסת ישראל והן מוסדות התנועה הציונית, היו בעלי סמכויות בלתי מבוטלות בניהול ענייניו של היישוב הלאומי היהודי, ונשאו ונתנו בשמו על מדיניות השלטון. כל פגיעה באמינותו של היישוב, כל חשד מבוסס של שלטון המנדט כי המוסדות פועלים הלכה למעשה לערער את הסיכומים שעליהם הם חתומים, יכולים היו לפגוע פגיעה עתידית חמורה.

למרות העמדה החד משמעית, לפחות על פניה, של מנהיגות היישוב ושל ראשי מחלקות הסוכנות היהודית, נראה כי הוראותיהם בדבר הימנעות מנישואין פיקטיביים לא יושמו הלכה למעשה על ידי המשרדים הארצישראליים בארצות אירופה, ואולי עוד יותר על ידי ההכשרות של התנועות החלוציות השונות. השימוש בנישואין פיקטיביים בהכשרות היה נהוג שנים רבות, וגם המתנגדים להם ראו את היתרונות שבכך. אמביוולנטיות זו באה לידי ביטוי בהתבטאויותיו של חבר הנהלת הסוכנות היהודית, יצחק גרינבוים, בדיון שהוגדר 'סודי בהחלט' במשרדי הוועד הלאומי:

[הנישואין הפיקטיביים] הם מסורת שקשה יהיה לשנותה וגם אין בכך משום חשש סכנה כי מהעבר אנו למדים שלא יצא עי"כ שום דבר יוצא מהכלל, ברם יש לחשוש לתקלה העלולה לצאת מהמצב שהתהווה עתה, מסחר בנשים וסחר בחתנים ועלינו לעמוד על המשמר.⁴⁴ המשרדים הא"י מקבלים מאתנו הוראות חמורות ומתנהגים לפיהן אבל זה לא יועיל בהרכה. דברנו גם על קביעת פורמולה עם הממשלה על מכסה לנשואים ומכסה לרווקים – השאלה אם זה לא יקטין את מספרנו בעליה ואנו מעוניינים לנצל כל רשיון במדה המכסימלית.⁴⁵

למרות העמימות המסוימת וההבנה ללחץ שללא ספק הופעל מלמטה, בקרב ההכשרות והתנועות החלוציות, יצאו ב-1934 ועוד יותר ב-1935 הנחיות חד משמעיות לכל הנציגויות באירופה. הצלחתן המוגבלת של הנחיות אלה ניכרת בכירור ממכתבו החריף של דוד סנטור, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ב-1936:

אנו חוזרים ומודיעים, שלא נרשה ולא נסכים בשום פנים שהמצב הנוכחי ימשך. לצערנו, העניינים ידועים לא רק לנו, כי אם גם לממשלה הארצישראלית, העומדת לאחוז באמצעים החריפים ביותר נגד נישואין פיקטיביים כאלה, עד לשלילת זכות-אזרח מנשים, ע"י הכנסת שיטה אמריקאית, שלפיה האשה אינה רוכשת את נתינת [כך] בעלה ע"י נישואין. [...] המשרדים הארצישראליים מתבקשים, איפוא, לא להרשות בשום פנים

44 סוכנויות מיוחדות לצורך כך, שהוצגו בישיבה על ידי הנרייטה סאלד.
45 פרוטוקול ישיבת במשרדי הוועד הלאומי, 12.11.1934, אצ"מ, J1/4013.

'סדורים' כאלה, ויש לאחזו בכל האמצעים העומדים לרשותם, כדי לעקר את הרע, המכניס דמורליזציה בחיים צבוריים, חברתיים ודתיים. כמו"כ עליכם להודיע על הענין לכל ההסתדרויות הנוגעים בדבר, המתערבות לעתים יותר מדי קרובות בענינים אלה ולמסור להן, שנלחם נגד הפרקטיקה הנ"ל בכל תקף ובכל האמצעים.⁴⁶

עמדת הרבנות הראשית ורבנות האזורים השונים שללה אף היא בתוקף קיומם של נישואין פיקטיביים, ועם זאת הותירה עמימות מסוימת, בפעלה לסייע לבני זוג אלה ככל יכולתה. ראינו לעיל את הקשיים ואת הדילמות שניצבו בפני מוסדות הרבנות בבואם להתיר את הנישואין. מחד גיסא חששה הרבנות מפני זילות של מוסד הנישואין בכלל ושל אקט הגירושין ההלכתי בפרט. מאידך גיסא חיוני היה להתיר את מרבית מקרי הנישואין הפיקטיביים על ידי גירושין הלכתיים. זאת הן מפאת דרישתם של השלטונות, כמוסבר לעיל, והן כדי להבטיח מבחינה הלכתית כי נשים לא תישארנה למעשה 'אשת איש' כשהן ממשיכות בחייהן האישיים, נישאות לאדם שאתו בחרו להינשא ומביאות אתו ילדים לעולם.⁴⁷ במקרה שבטקסים שבוצעו בחו"ל, גם ללא כוונה של ממש אצל הנוגעים בדבר, היה מרכיב אחד או יותר של נישואין הלכתיים, הרי שללא גירושין הלכתיים היו נחשבים נישואין עתידיים לביגמיה, וחמור יותר, ילדים אשר היו נולדים בנישואין אלה היו נחשבים למזורים. הרבנות נסחפה, במידה רבה בניגוד לרצונה, למערבולת הנישואין הפיקטיביים. רבנים בחו"ל קידשו נישואין אלה, לעתים ללא ידיעת כוונותיהם של הנישאים, וככל הנראה במקרים רבים בשיתוף פעולה עמם. התכתובות בין הרבנות בארץ לרבנות בחו"ל מעידות על מורכבות הנושא. כך לדוגמה כותבת הרבנות הראשית למחוז יפו ותל-אביב לרב ואב בית דין בריגה, כדי לבדוק אם ייתכן שבני זוג יהודים נישאו בריגה בנישואין אזרחיים (רישום בערכאות) מבלי להידרש לאישור רבני. במקרה שאותו הרב יכול לבדוק שאכן כך קרה במקרה זה, יהיו נכונים הרבנים להעניק תעודת הפרדה בלי לערוך גט פיטורין.⁴⁸ בסיום המכתב הוסבר כי אין זה רק מקרה בודד, אישי. 'בזמן האחרון רבו העולים ממין כזה ואח"כ בבואם להארץ דורשים הם מאתנו כתבי תעודה על בטול נשואיהם'.⁴⁹ מכתב שהתקבל בתל-אביב כשנתיים מאוחר יותר מרבה של לאנדוואראווע (כך כתוב במכתב) מעיד אף הוא על רוח שאלותיהם של רבני היישוב ועל ההכרח בשכנוע הלכתי חד משמעי שאכן הפונים אליהם אינם זקוקים לגט.

46 מכתב סנטור למשרדים הארצישראליים, 18.2.1936, אצ"מ, S6/2856.

47 ייתכן שנשים בכל מקרה לא היו יכולות להינשא בלי שהתגרשו, כי הרי רק הרבנות הייתה זכאית לערוך נישואין לנשים יהודיות. עם זאת, אפשר לראות ממכתבה של רבנות פתח תקוה כי אנשים איימו כי ימצאו דרכים לעקוף מצב זה אם על ידי חיים משותפים ללא נישואין רשמיים ואם על ידי 'עדי שקר'. ראו גם בהמשך, הערה 51.

48 במקרה זה השיקול הוא הלכתי, ולצדו, כפי שכבר נאמר, פעל גם הלחץ של השלטונות. ראו, מכתב רבנות יפו ותל-אביב לרב ואב"ד בריגה, ל' ניסן תר"ץ, אעת"א, 8-849.

49 שם.

בזה אני מאשר עפ"י גבית עדים שה'חופה' שהיה פה בלאנדוואראווע בבית הרב ביום ז' אדר ש"ז (שנה זו) לא היה קדושין ונשואין רק לפנים 'פיקטיו' והבחור [...] והבתולה [...] הם פנויים שלא נשאו מעולם ורשות לכל ב"ד [בית דין] לסדר קדושין לכ"א וא' כדת משה וישראל ורשות להם להבחור והבתולה להנשא לכל אחד למי שהם ירצו ואין בה שום חשש ופקפוק כלל וכלל.⁵⁰

אולם למרות ההתכתבויות, האישורים וההרגעות שהגיעו מחו"ל הרבנות בארץ ישראל הייתה מלאה חששות. נוסף על החשש שלא ייערכו גירושין כאשר חייבים לעשות ושגירושין יתקיימו כשאלה למעשה מיותרים, חששו הרבנים מהיעלמותו של הגבר במשך הזמן כך שלא אפשר יהיה לערוך גירושין. ואכן נתקלתי בכמה וכמה מקרים שבהם פנו לרבנות כמה שנים לאחר בואם של ה'נישאים' לארץ. ייתכן מאוד שבמקרים אחרים שבהם לא נעשתה פנייה מיד לאחר בואם לא היה אחד מבני הזוג זמין מאוחר יותר. החשש מפני מכלול של תופעות שליליות בעקבות המעמד הבלתי ברור של הנישאים באופן פיקטיבי מוזכר במכתב ששלחה רבנות פתח תקוה:

היו צריכים להזהיר את ההנהלה הציונית שלא לסדר עליות לבחורות על סרטיפיקאטים של בחורים כי יוכל לצאת מזה מכשולים גדולים שבבואם לפה הם מוכרחים להתגרש מבעליהם אלה אשר אינם לפי רוחם, וגרושין כזו אסורה מטעם שהם נתינים זרים ואם לא נסדר גרושין ינשאו לבעלים אחרים מבלי סדור גרושין כלל, והם גם מאימים עלינו בזה שאם לא יסדרו להן גרושין יחיו עם הבעלים החדשים בלי חו"ק [חופה וקדושין] או יתגרשו בעדי שקר. [...] אבל היה נכון מאד לבטל לגמרי את הסרטיפיקאטים כאלה, כי אף באופן היותר טוב שהם מקבלים ג'פ [גט פטורין], אף שלא ברצון החכמים, חכמי הקונסולים, אבל האשה הזאת היא נפסלת לכהן וגם עלי' [עליה] לחכות ג"ח [שלושה חודשים] והחתן רוצה דוקא שתהי' החתונה תיכף [מעשה שהי'] ומי יודע אם היו הקדושין, יש שבאמת היא פיקציע (כמו שקורין לה) אבל נודע לנו כי גם אם הי' חו"ק כד"ת [אם היו חופה וקדושין כדת וכדין] הם קורין לזה ג"כ פיקציע. [...] לעת עתה מר מאד המצב בזה ונבוכים אנחנו בזה.⁵¹

מעבר לחששות ולספקות אשר הביאו את הרבנים לבקש שוב ושוב מהנהלת היישוב למנוע נישואין פיקטיביים, מערכת היחסים עם השלטונות נעשתה מורכבת ומאיימת. הריבוי הניכר של הגירושין מעל ומעבר לצפוי באוכלוסייה היהודית ביחס לגודלה, עורר חשדות אצל שלטונות המנדט. כצעד למניעת נישואין פיקטיביים עמדו השלטונות על הגבלה של סמכות

50 מכתב ישראל מאיא קריניצקי לרבנות העיר תל-אביב, יד כסלו תרצ"ב, אעת"א, 752-8.

51 מכתב לשכת הרבנות פתח תקוה לרבנות הראשית למחוז יפו ותל-אביב, א' ר"ח אדר, אעת"א, 752-8.

הגירושין של הרבנות.⁵² לאחר בדיקה מדוקדקת הסכימו גם מנהיגי היישוב כי הרבנות חרגה מסמכותה בהתירה נישואין של בני אזרחות זרה וכי אל לה להמשיך לעשות זאת. אפשרות הגירושין היחידה שנותרה לבעלי אזרחות זרה הייתה פנייה לרשויות האזרחיות והרבניות בארצות מוצאן, על כל הסרבול והבלבול שבכך.⁵³ התפתחויות אלה הביאו להסתייגות חמורה של הרבנות בארץ ישראל מפני הנישואין הפיקטיביים אשר התקיימו בחו"ל. העובדה כי הרבנות בערים השונות עשתה כמיטב יכולתה להתיר נישואין ולבצע גירושין לא נבעה מתמיכתם בהליך הפיקטיבי,⁵⁴ אלא מחששם מפני ההשלכות החמורות של נישואין לא רצויים ומפני מצב של אי סדר שבו כל אחד ינהג כראות עיניו.

גורם נוסף אשר התנגד בתוקף לתופעת הנישואין הפיקטיביים היה תנועת הפועלות ונציגותיה במוסדות היישוב השונים. מנהיגות תנועת הפועלות הבינו את הקשר בין מניעת רישיונות עלייה לנשים כעובדות ('פועלות') לבין הנישואין הפיקטיביים. הן שמו דגש על דרישה חוזרת ונשנית להשוות את הקצאת רישיונות העבודה לנשים ולגברים. הן התייחסו לעומק המגדור של שוק העבודה והתנגדו להגדרת עיסוקיהן של נשים כעבודות שירות, לעומת עבודות של ממש לגברים. כתוצאה מהגדרות אלה יכלו נשים לזכות בריישיונות רק במגבלות הדרישה לעובדות שירותים. התוצאה הבלתי נמנעת מאי השוויון בשוק העבודה הייתה פניה גוברת של נשים לנישואין פיקטיביים. עדה פישמן ציינה זאת בהזדמנויות רבות, ביניהן במועצת ההסתדרות הכ"ב ב-1929:

בזמן שהוא [פרומקין, ראש מחלקת העלייה של הסתדרות העובדים] אומר 'שירות' אנחנו מתנגדות לכך. תמיד התנגדנו לטרמין 'שירות'. אנחנו דורשות עבודה ובנין, אנחנו רוצות שהעבודה הזאת תקרא עבודת בית והספקה. כשבאים לממשלה, היא אומרת שההנהלה הציונית אינה דורשת פועלות, וההנהלה הציונית אומרת שההסתדרות אינה דורשת. אני חושבת שכל השלשלת הזאת נכונה. למרות המוסכם שבעבודות נטיעות יש 15-20 אחוזים של פועלות, הנה ברשימה שהוגשה להנהלה הציונית מדובר על פועלים, ורק לשירות – פועלות. אני רוצה שלא יהיה כזאת. שיהיה כתוב פועלים ופועלות. אני מצטערת שבהסתדרות עוברים בשתיקה על דברים חשובים מאד. ענין הכנסת פועלות לארץ על ידי 'חתונות גזרה', והאם יש הכרח שהפועלות תעלינה רק על ידי קומבינציות כאלו? לא, אני מדברת,

52 כזכור, לרבנות הייתה סמכות להכריז על גירושין של בני זוג בעלי אזרחות ארצישראלית-פלשתינית בלבד.

53 מכתב קולונל קיש לאריאב, 12.2.1931, אצ"מ, S6/4255.

54 טענתה של שולמית אליאש היא כי למעשה הרבנות פעלה באופן שסייע ואף עודד את הנישואין הפיקטיביים. ראו 'הרבנות הראשית לארץ-ישראל והנישואין הפיקטיביים בשנות ה-30', סיני, כרך צא (תשמ"ב), עמ' פז-צ. להערכת הרבנות פעלה תחת מכלול האילוצים שהופעלו עליה, תוך מתן עדיפות עליונה להסדרת גירושין בכדי למנוע עגונות ובהמשך ממזרות.

מפני שאני מרגישה את כל העלבון והכאב שבדבר, ואני תובעת את העלבון הזה. אני רוצה שתתקבל החלטה, שאין הבדל בין גברים ונשים לעלייה אלא לפי הצורך.⁵⁵

קשה להעריך את מידת השפעתה של מועצת הפועלות על ההסתדרות. מרכז העלייה של ההסתדרות התנגד בתוקף גם הוא לנישואין פיקטיביים מתוך הכרת הקשיים והסיכויים שנוצרו לאחר מכן. עם זאת נראה שהבטחתו הן למועצת הפועלות והן למרכז העולמי של החלוץ כי ייעשו מאמצים יוצאים מן הכלל להגדיל את מכסת העלייה לפועלות ולחלוצות, נתקבלה בספקנות רבה. ככל הנראה הייתה הספקנות מבוססת על ניסיון מתמשך. לסיום, התנגדות חריפה הביעו אנשי שירותי הסעד והרווחה, ובראשם הנרייטה סאלד. חששה של סאלד מתחילת שנות השלושים היה שהתקשרות לצורך נישואין והגירה יאפשרו בואן של נשים בלתי רצויות, אשר מנגנוני המיון של הסוכנות היהודית היו מונעים את כניסתן. בין הלא רצויות הזכירה סאלד באופן מפורש 'זונות, נשים החולות במחלות מדבקות וקומוניסטיות'.⁵⁶ נשים שעסקו בזנות וקומוניסטיות היו שתייהן, כנראה, נשים הפועלות כנגד חוקי המדינה ועולות, לתפיסת סאלד, להביא לערעור הסדר החברתי ביישוב. להערכתך, לסוגיית הזנות הייתה חשיבות מיוחדת בעינייה. סחר בנשים לצורכי זנות התקיים במזרח אירופה מהעשורים האחרונים של המאה התשע־עשרה עד תחילת מלחמת העולם הראשונה, ולאחר מכן שוב, גם אם בהיקף קטן יותר, בין שתי מלחמות עולם. כפי שכתבו חוקרים בעשורים האחרונים, חלקם של נשים יהודיות ושל סרטורים יהודים היה גדול במיוחד, הרבה מעבר לחלקם באוכלוסייה.⁵⁷ אין ספק שסאלד הייתה מודעת לתופעה זו ולמשקעים שהשאירה בקהילות המצוקה של מזרח אירופה, מה גם שאנשי ונשות ציבור יהודים היו פעילים במיוחד במאבק הבינלאומי בסחר זה. נישואין לצורך העברת נשים ממקום למקום היה אמצעי מוכר במסגרת סחר לצורכי זנות. וכך נאמר במפורש בדו"ח ועדת חקירה של חבר הלאומים משנת 1927:

נישואין, אמיתיים או מדומים, הינם לעתים קרובות כסות נוחה לפעילויות של איש הסחר. הוא בטוח יותר בנערה שלו אם הוא נוסע יחד אתה, ונערה שנוסעת בגפה יכולה להיתקל בקשיים בדרך. אם הוא נוסע יחד אתה, עליהם להימנע מלעורר חשד כלשהו לגבי טיב היחסים ביניהם, ולפיכך עליהם לנסוע כבעל ואשה.⁵⁸

55 פרוטוקול מועצת ההסתדרות כ"ב, 1929, אה"ע, עמ' 23.
 56 מכתב סאלד לוועד הלאומי, 24.10.1934, אצ"מ, J1/4013.
 57 ראו, Edward Bristow, *Prostitution and Prejudice: The Jewish Fight Against White Slavery*, New York 1983, 1870-1939; היים אבני, 'טמאים': סחר בנשים בארגנטינה ובישראל, תל-אביב 2009 (להלן: אבני, טמאים).
 58 League of Nations, *Special Body of Experts on Traffic in Women and Children*, Part I, Geneva 1927, p. 34 (להלן: חבר הלאומים, גוף מקצועי מיוחד), התרגום שלי.

בהיעדר קישור מפורש יותר בדבריה של סאלד בין הנישואין הפיקטיביים לבין בואן של נשים לשם עיסוק בזנות, קשה לעמוד על מלוא כוונותיה. ייתכן שהדמיון בין פעולותיהם של הבחורים בשני המקרים של נישואין לצורכי הגירה בלתי חוקית, אם לצורכי סחר ואם לשם עקיפת מגבלות המנדט, היה בו כדי להתריע נגד הנישואין הפיקטיביים. עם זאת ייתכן שסאלד חששה מקשר הרוק יותר בין שתי התופעות. בהתחשב בעובדה כי ייתכן שבאותן שנים עצמן הסתובבו במזרח אירופה גברים יהודים אשר הציעו עצמם לנישואין כדי לקחת נשים צעירות לצפון אמריקה או לדרומה, לשם 'מציאת משרה טובה' ותוך הבטחת 'נישואין מוצלחים', ולצדם גברים אשר הציעו נישואין כדי לאפשר לצעירות להגיע לפלשתינה, יכול היה בהחלט להיווצר טשטוש גבולות בין השניים. כמה עדויות מרמזות על כך.

גור אלרואי מספר על מקרים עוד מהתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה שבהם 'ציירי נפשות' התעברו בין הנערות ששאפו להגר לארץ ישראל באחת מנקודות המוצא, ובהן אודסה ואיסטנבול, לצורכי העברתן לבתי בושת. הם הציעו עצמם כ'איכר מארץ ישראל' והציעו נישואין כדי להתגבר על המחסומים שבכניסה לארץ. ידועים כמה מקרים של נערות שהגיעו באופן זה לבתי בושת ביפו או עוד קודם לכן, באיסטנבול.⁵⁹ על אלה שעקבותיהן אבדו, אין באפשרותנו לדעת. אירוע דומה נמסר בר"ח חבר הלאומים שנזכר לעיל. אחד מחוקרי הוועדה דיווח כי ב־1926 פגש במצרים בסרסור אשר, לדברי האחרון, השיג נערה בבוקרשט (רומניה), כשהוא מבטיח לקחתה לפלשתינה. בפועל, סיפר לחוקר אשר התחזה אף הוא לסרסור, הביאה תחילה לקונסטנטינופול (איסטנבול), שם הכניסה לזנות ומשם העבירה לקהיר.⁶⁰ אפשר להניח בסבירות גבוהה כי מדובר במקרה זה בבחורה יהודייה.⁶¹ עם זאת, למרות התנגדות ברורה של המוסדות המנהיגים של היישוב היהודי ולמרות ניסיונות התיאום ביניהם, אין ספק שתופעת הנישואין הפיקטיביים המשיכה להתקיים.

ד. עמדות הציבור הרחב ומעשיו

לעומת ההתנגדויות השונות של אישי ציבור והנהגה רבים, אנשים מהציבור הרחב נקטו גישה שונה לגמרי. ייתכן מאוד שהיו גם להם התנגדויות אישיות או מוסריות, אך לא נמצאו לכך ביטויים בכתב. ככל הנראה הם לא התעמתו עם העמדה השוללת של המוסדות. ייתכן שהאנשים מן השורה לא היו מודעים להתנגדויות המימסד, וייתכן שהתעלמו מכך בניסיונם לקדם את צורכיהם הבעריים. ככל שהמצב באירופה הלך והחמיר, ככל שהמשפחות החלו

59 גור אלרואי, אימיגרנטים, ירושלים 2004, עמ' 158.

60 חבר הלאומים, גוף מקצועי מיוחד, כרך ב, עמ' 168.

61 ראגותיה של סאלד מפני סחר בנשים לפלשתינה התבררו כבלתי מבוססות. אבני מספר שסאלד הציבה אדם מטעמה בנמלי הכניסה לארץ כדי להיווכח אם מגיעות נערות בגפן ואם הן זקוקות לעזרה מפני סרסורים אשר חיכו להן כדי להפנותן לעסקי זנות. לאחר חודשים מספר דיווח שליחה של סאלד כי לא פגש בתופעה מעין זו שבה נתקלו בנמלי אירופה ואמריקה. אבני, טמאים, עמ' 175-177.

להתפרק כתוצאה מהגירה של חלק מבני המשפחה, גבר הלחץ על אלה שישבו בארץ, אם באופן חוקי ואם באופן בלתי חוקי, להביא בני משפחה נוספים או בנות זוג שנשארו מאחור. עדויות רבות מצביעות על כך שאנשים אשר הגיעו לארץ ישראל המשיכו לשמור על קשר רצוף עם משפחותיהם בחו"ל וערכו ביקורים בחו"ל או לפחות תכננו לעשות כן. היו מי ששלחו כסף למשפחה במצוקה, ולעתים אף עזבו קיבוצים שאליהם הגיעו עם בני הכשרתם ועברו העירה כדי לעבוד בשכר ולצבור סכום לשלוח להורים זקנים. התקיימה גם חליפת מכתבים שבהם שמעו על המצב המתדרדר, וכן הגיעו בני המשפחה או בני העיירה אשר סיפרו על קשיי הקיום ממקור ראשון. לפיכך אפשר להעריך כי אנשים היו מודעים למצוקה הגוברת של משפחותיהם ועשו מאמצים רבים להביא, ולו את חלקם, לארץ.

היו לכך שתי דרכים. האחת, ניסיון להשיג לבני המשפחה סרטיפיקטים בהתאם לקטגוריות המוכרות. תיקי עיריית תל-אביב, לדוגמה, מלאים בפניות של בני משפחה לאישים שונים בבקשת סיוע להקצאת רישיון כניסה. השנייה, ניסיון לארגן לצעירות שבמשפחה בן זוג לנישואין פיקטיביים, או ניסיון למצוא חבר שיינשא למישהי שהגיעה כתיירת, או לאסוף כסף כדי לשלם למישהו שייסע או לשלם לאחת הסוכנויות שתסדיר את העניין. קשה להעריך מה היו המניעים של הגברים אשר סייעו לנישואין הפיקטיביים וניאותו להתחתן באופן זה. חלקם עשו זאת, כפי שראינו לעיל, ב'צו התנועה' או ההכשרה, אחרים קיבלו תשלום, וכפי שראינו תשלום די נכבד, עבור השתתפותם בעקיפת החוק. מן הסתם היו גם אחרים שעשו זאת מתוך נכונות לסייע לבני משפחה וחברים. בסך הכול, למרות כל הקשיים, עבר הרוב המכריע של הנישואים באופן פיקטיבי בהצלחה את מחסומי הכניסה לארץ. קשה היה להוכיח כי הנישואין לא נערכו מתוך כוונת אמת וכי הגירושין לא נבעו מקלקול יחסים בין בני זוג לכל דבר. אף על פי שאין דיונים ברורים בנושא או התעמתות עם העמדה השוללת של המוסדות, מקורות שונים ומגוונים מעידים שאכן אנשים נהגו להשתמש באמצעי זה של נישואין פיקטיביים. דיון שיטתי אין, אולם יש לא מעט אזכורים מפוזרים. ספרי זיכרונות מזכירים כבדרך אגב את הנישואין הפיקטיביים, כפי שראינו בסיפור הפתיחה של מאמר זה או בספרה של יהודית כפרי, המספרת על עלייתו של אביה מההכשרה בפולין באמצע שנות השלושים.⁶² נישואין פיקטיביים שזורים בסיפורים משפחתיים לעתים כסיפורי גבורה והתחכמות ולעתים כסיפורים רווי מתח,⁶³ והוזכרו גם בראיונות שערכו סטודנטיות בקרב הנשים המבוגרות יותר במשפחותיהן. הפניות הרבות לרבות העידו אף הן שאנשים נקטו דרך זו כעניין מקובל וכך אפשר להבין גם מהסכסוכים שפרצו תוך כדי הניסיון לבצע את ה'פיקציה' ולאחר מכן להתירה.

62 יהודית כפרי, זושה: מעמק יזרעאל ל'תזמורת האדומה', תל-אביב 2003, עמ' 189.

63 נמסר לי על סיפור שמסתובב במשפחה של המספרת מזה שנים. הסבא נסע לפולין והביא בנישואין פיקטיביים את גיטתו, אחותה של אשתו. משתמע מכך שהיה עליו להתגרש קודם מאשתו, אם כי נקודה זו לא נכללה בסיפור המשפחתי. בסופו של דבר, מסיבות שכנראה הוטל עליהם טאבו משפחתי, גברו המתחים בין הסבתא לאחותה והקשר ביניהן כמעט וניתק.

להערכתו אנשים עסקו בהבאתן של נשים באמצעות נישואין פיקטיביים בלית ברירה. הם נותרו קשורים לבני משפחותיהם וחשו מחויבות עמוקה כלפיהם, וזו הייתה אחת הדרכים (המעטות) להביא לארץ בנות משפחה וחברות. לא מצאתי כל הלימה בין אנשים מהשורה לבין המוסדות, בין עמדותיהם והתבטאויותיהם של אישי הציבור השונים לבין פעולות היום-יום של אנשים מהציבור הרחב. אלה בשלהם ואלה בשלהם.

ה. הערות מסכמות

עסקתי בתופעת הנישואין הפיקטיביים ביישוב היהודי בתקופת שלטון המנדט הן מההיבט המוסדי (של המרכז) והן מההיבט של הציבור הרחב – עיון הן מלמעלה והן מלמטה. להערכתו לא התקיים עימות מודע וגלוי בין המוסדות אשר שללו נישואין פיקטיביים ובין אנשים אשר יזמו, ביצעו ונעזרו בנישואין אלה. במילים אחרות, לא היה בצעד זה משום דחייה של המרכז ויצירת אפיק אלטרנטיבי. ככל הנראה היה כל רובד עסוק בשלו: המוסדות בשיקולים השונים אשר העסיקו כל רשות מוסדית, והפרטים בצורכיהם – בסיוע למשפחה שנשארה בחו"ל, בצורך לסייע לחברה שנשארה מאחור, וברצון להפיק רווחים/הנאות מן האופציה הקיימת בפני בחורים פנויים בעלי אזרחות ארצישראלית לבקר את משפחותיהם ו/או להתפרנס. רמות התייחסות אלה של המרכז ושל הציבור הרחב התקיימו, ככל שניתן להעריך, זה לצד זה.

ברצוני להרחיב את המסקנה ולטעון כי תפיסות המרכז לא היו בהכרח ובכל מקרה בעלות משמעות מעבר לו עצמו. עם כל חשיבותם של מוסדות היישוב, תפיסותיהם ועמדותיהם לא בהכרח התקבלו ובוצעו בידי הציבור אשר נזקק לשירותיהם ולהנהגתם. עמדותיהם והחלטותיהם של המוסדות במגוון נושאים, לאו דווקא בסוגיית הנישואין הפיקטיביים, לא מייצגים בהכרח קווי פעולה שהתבצעו הלכה למעשה. לעתים עיון שמתמקד במוסדות ציבוריים אינו מעיד בהכרח כי עמדותיהם הופצו בציבור הרחב וכי החלטותיהם יצאו לפועל ועיצבו את התנהגותם של אנשים מהשורה.

מבחינה חברתית מעלה סוגיית הנישואין הפיקטיביים תהייה על קיומן של חלופות חברתיות. האם תופעת הנישואין הפיקטיביים בהקשר היסטורי זה מעידה על בניית חלופות חברתיות למשפחה, כגון דחיית מרכזיותה של המשפחה, דחיית הנישואין הדתיים או חיפוש חלופות לבלעדיותה של הסמכות הדתית? נראה לי שהתשובה לשאלה זו היא שלילית. להפך, אפשר לראות בלחצם של אנשים להיפרד (ואם אין ברירה, להתגרש) באופן רשמי, בכוננותה של הרבנות למצוא דרכים להגיע למטרה זו, בחוק המדינה אשר נתן בידי הרשויות הדתיות את הסמכות לעסוק בנישואין ובגירושין, וברצונם של אנשים, במקדם או במאוחר, להינשא רשמית (לענייננו כדת וכדין, או במילים אחרות כדת משה וישראל), את המשך מרכזיותה של המשפחה כתא חברתי מכונן ואת האופן שבו השתלבו גורמים רבים בשעתוקה של מרכזיות זו.

ולבסוף, לסוגיית הנישואין הפיקטיביים יש השלכות והיבטים מגדריים מגוונים. מדיניות ההגירה, ובעקבותיה הנישואין הפיקטיביים, היו תופעות ממוגדרות ללא שיח מגדרי. ראשית, הצורך בנישואין פיקטיביים נבע מההגבלות על מתן רישיונות כניסה (סרטיפיקטים) לנשים לא נשואות (בשונה מגברים). שנית, המדיניות הדיפרנציאלית הזו שיקפה את המעמד השונה של הנשים בחברה בכלל ובשוק העבודה בפרט. ההגבלה נבעה מההנחה כי הנשים מתקשות להיקלט בשוק העבודה, והנחה זו סייעה גם לקבע את מעמדן השולי הזה. שלישית, הגברים היו אלה שיכלו להעניק אזרחות לנשים אך לא להפך. אמנם אישה נשואה אשר זכתה בסרטיפיקט בזכות כספה או מעמדה הפרופסיונלי יכלה להביא אתה את משפחתה, אך בה בעת אישה בעלת אזרחות ארצישראלית לא יכלה להינשא לגבר אשר לא זכה לסרטיפיקט ולהכיל אותו באזרחותה. ורביעית, התופעה הממוגדרת לא זכתה כמעט לשיח מגדרי מפורש. הקול היחיד שהציג באופן ברור ומוצהר את הפן המגדרי-נשי היה קולן של מנהיגות מועצת הפועלות. העובדה כי רק מנהיגות תנועת הפועלות הן שהאירו את המשמעות המגדרית של תופעה זו מבליטה את היעדר המודעות והעניין בסוגיה זו אצל מרבית הנהגת היישוב, אשר עסקו בנושא ב'עוורון מגדרי' מובהק.⁶⁴ כלומר, בעוד כל דיבור בנושא הנישואין הפיקטיביים הבחין בין גברים לנשים, בין פעילותם ומצבם של הגברים (בעלי הסרטיפיקטים בחו"ל או בעלי האזרחות בארץ) לנשים (השואפות לעלות), הרי שהשיח בנושא היה, במרבית המקרים, בעל גוון ניטרלי. לא הייתה התייחסות מפורשת לגורמים אשר עיצבו מדיניות דיפרנציאלית שהובילה נשים לנישואין פיקטיביים ולעתים העמידה אותן בפני השלכות בעייתיות ביותר של מעשה זה. אני סבורה כי הן המוסדות והן הציבור הרחב 'עשו מגדר', כלומר קבעו מדיניות והתמודדו עם מדיניות בעלת היבטים מגדריים ברורים, אך עשו זאת ללא 'שיח מגדרי' מודע.